

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

I. ULUSLARARASI KATILIMLI
BİLİM DİN VE FELSEFE TARİHİNDE
HARRAN OKULU
SEMPOZYUMU

28-30 Nisan 2006

I. CİLT

Editör

Prof. Dr. Ali BAKKAL

ŞANLIURFA 2006

MANDEN/SABİİ GELENEĞİNDE HARRAN

Şinasi GÜNDÜZ*

Harran birçok dinin tarihinde önemli yer tutan ender yerleşim birimlerinden birisidir. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi birçok Ortadoğu dinsel geleneklerinde Harran'a ve bununla ilişkili olabilecek olan terimlere bir şekilde yer verilir. Örneğin Kitabı Mukaddes, Lut'un babası Haran'dan bahseder ve ayrıca Hz. İbrahim'in babası Terah da dahil ailesiyle birlikte Ur'dan göç ederek Harran'a gelip yerleştiğini söyler. Bu rivayete göre Hz. İbrahim'in babası Terah burada ölmüş ve toprağa verilmiştir.¹ Hz. İbrahim 75 yaşına kadar burada ikamet etmiş ve sonra Harran'dan Kenan diyarına doğru göç etmiştir.² Yine Tekvin'e göre bu şehir, Hz. Yakub'un kardeşi Esav'ın ölüm tehdidinden kurtulmak amacıyla bir müddet yanına sığındığı dayısı Laban'ın yaşadığı şehirdir.³ Eski Ahit'te Harran daha başka bağlamlarda da anılır. Ezakiel kitabında Harranlı tüccarlardan bahsedilir.⁴ Hz. İbrahim ve ailesinin Harran'daki ikametlerine Hıristiyan kutsal metninde de değinilir; Yeni Ahit'in Resullerin İşleri kitabında da Hz. İbrahim'in, babasının ölümüne kadar burada yerleşmiş olduğu anlatılır.⁵ İslam geleneğine gelince, her ne kadar Kur'an'da Harran terimi geçmese de bazı İslam âlimleri, Ankebut 26 ve Enbiya 71 gibi ayetlerde söz edilen "Hz. İbrahim'in hicret ederek ulaştığı mübarek yerin" bu şehre yapılan bir atf olduğunu iddia ederler.

Diğer taraftan Harran'ın kutsal bir şehir olarak algılanmasında tarihsel açıdan en önemli katkıyı kuşkusuz Harran'ın politeist ve pagan geçmişi yapmıştır. Kuzey Mezopotamya'nın yıldız-gezegen kültü merkezi olan bu şehir, özellikle ay tanrısı Sin kültü ile dikkati çekmiş, bu kültürün E-hul-hul, U-zu-mu, Deyr Kadi ve benzeri tapınakları yalnızca Harran'da değil bütün bölgede birer cazibe merkezi olmuştur. Dinsel bir merkez olarak Harran, yörede o kadar önemli olmuştur ki yöredeki güçlü imparatorluklar ve krallıklar aralarında yaptıkları barış antlaşmaları bu şehirdeki Sin tapınaklarında yapmışlar ve bununla tanrı Sin'i yaptıkları antlaşmalarına şahit tutmuşlardır.

Harran'ın birçok dinsel gelenek açısından yukarıda değindiğimiz önemine paralel şekilde, bu şehrin Sabii geleneği açısından oynamış olduğu rol de oldukça önemlidir.

* Prof. Dr., İstanbul Ü. İlahiyat Fak. Öğretim Üyesi, sgunduz@istanbul.edu.tr

¹ Tekvin 11: 27-32.

² Tekvin 12: 4.

³ Tekvin 27:42-43.

⁴ Ezakiel 27: 23.

⁵ Resullerin İşleri 7: 1-4.

Günümüz Sabileri arasında Harran'ın bir zamanlar Sabilerin yaşadığı bir şehir olduğu konusunda neredeyse genel bir konsensüs bulunmaktadır. Bu doğrultuda Sabiler Ortaçağ'da yaşamış olan Harran kökenli Sabit ibn Kura, Sinan ibn Sabit, İbrahim ibn Hilal ve el-Battani gibi ünlü bilim ve devlet adamları sahiplenmekte ve bunların Sabi olduklarını kabul etmektedirler. Günümüz Sabilerince savunulan bu görüş çeşitli bilim adamlarınca da desteklenmektedir. Örneğin, 20. yüzyıl Sabi araştırmalarının kuşkusuz en önemli ismi olan Lady Drower bu fikirdedir. O, Sabit gibi önemli bilim adamlarının/düşünürlerin Sabi olabileceklerini savunmaktadır. Diğer bazı araştırmacılar da benzer yaklaşımlar öngörmektedirler.

Harran ve Harranlıların Sabilikle ilişkisi sorununa Harran'a ve Harraniler olarak adlandırılan Harran halkına yönelik kaynaklardan hareketle baktığımızda, bu konudaki tartışmaların kökeninin Ortaçağlara kadar uzanmakta olduğu görülmektedir. Öyle ki Harranlı birçok kişinin el-Harrani es-Sabii olarak anılması ve Harran Sabileri başlığı altında Harranlıların inanç ve geleneklerinin inceleme konusu yapılması MS 9. yüzyıl gibi oldukça erken sayılabilecek dönemlere kadar uzanmaktadır.¹ İbn Nedim, Biruni, Hızma İsfahani ve benzeri Ortaçağ Müslüman yazarları Harranlıların Sabi ismiyle ilişkisine yönelik çeşitli açıklamalar yapmaya çalışmışlardır. Bu konuda en fazla tartışılan yaygın kanaat, Abbasi halifesi Me'mun döneminden itibaren Harranlıların bu ismi adapte etmiş olduklarıdır. Ancak bu kanaat, yakın zamanlarda birçok bilim adamı tarafından çeşitli gerekçelerle eleştirilmiştir.

Harranlıların Sabi ismiyle ilişkisinin irdelenmesi bu çalışmanın kapsamı dışında olduğundan, burada yalnızca Harranlıların Sabi ismini geç bir dönemde almış olduğunu vurgulamakla yetinmek istiyorum. Bilindiği kadarıyla Harranlıların bu isimle Abbasiler dönemi öncesi bir ilişkisi bulunmamaktadır.

Günümüz sözlü Manden/Sabii geleneği dışında Sabi literatüründe Harran'la ilişkili olabilecek materyal Haran Gaveyta isimli tarihsel metinde yer alır. Elimizdeki nüshası 1677 yılına ait olan bu metnin orijinalinin İslami dönemin başlarında derlendiği tahmin edilmektedir. Zira metin içerisinde sıklıkla erken İslami döneme, Müslümanların Sabilerin yaşadıkları bölgelerde oluşturdukları egemenliğe atıfta bulunmaktadır.² Haran Gaveyta, oldukça mitolojik anlatımlar içeren bir tarih kitabı görünümündedir. Kitabın baş tarafı eksik gibidir; Sabilerin Filistin-Ürdün bölgesinden göç süreçlerini anlatmaktadır.

Haran Gaveyta (ya da "İç Haran") kitabının sözünü ettiği Haran, gerek günümüz Sabilerince gerekse çeşitli Sabiilk araştırmacılarınca Harran şehri ile özdeşleştirilmektedir. Haran Gaveyta'daki ifadelerden hareketle Macuch, Sabiler buraya göç etmeden önce de Nasuraların yaşamakta olduğunu tartışmaktadır.

¹ Harran şehri ve Harranilerin Sabilikle ilişkisi konusunda bkn. Ş. Gündüz, *The Knowledge of Life: The Origins and Early History of the Mandaeans and Their Relation to the Sabians of the Qur'an and to the Harranians*, Oxford University Press 1994, ss. 192-232

² Haran Gaveyta, [E.S. Drower, *Haran Gawaita and the Baptism of Hibil Ziva*, Vatican City 1953], ss. 15-16.

Drower, yamauchi ve benzeri araştırmacılar da benzeri görüşler dile getirmektedirler.¹ Örneğin Drower Sabit ibn Kura gibi Ortaçağın ünlü Harranlılarıyla ilgili olarak, bunların kimi yazarların ileri sürdüğü gibi sahte-Sabiiler değil Nasuralar mezhebinin gerçek üyeleri olabileceklerini tartışır.²

Diğer taraftan bu kitapta geçen Haran'ın gerçekte Harran şehrini kastedip kastetmediği ciddi bir sorundur ve aşağıda tartışacağımız gibi bizzat bu metnin içerisinde yer alan bazı tanımlamalar böylesi bir özdeşleştirmeyi zora sokmaktadır. Bu konudaki tartışmalara geçmeden önce Sabi literatürü ve geleneğinde Harran terimine yönelik diğer referanslara da bir göz atmak yararlı olacaktır. Haran terimi Ginza Rabba'da bir yerde "Harandan sedir ağaçları" şeklinde geçer.³ Bu ifadedeki Harran söz konusu ağaçlar da dikkate alındığında bazı araştırmacılarca Amanos dağları ile özdeşleştirilmiştir.⁴

Telaffuzu ile Harran terimine yakın olan ve zaman zaman bazı araştırmacılarca⁵ Haran ya da Harran terimi ile özdeşleştirilmeye çalışılan Hauran/Havran (ya da Hauraran) terimi de Sabi kaynaklarında sıkça kullanılmaktadır. Sabi kaynaklarında genelde ruhların mükemmelliğe kavuştukları ilahi bir mekan olarak tanımlanan⁶ Hauran (terim bazen Hauran-Hauraran şeklinde de geçer), Harran ile değil Filistin-Ürdün bölgesindeki Havran'la ilişkilidir ve bu konuda sabi kaynaklarında da yeterince referans bulunmaktadır.⁷

Haran Gaveyta kitabı, Haran Gaveyta'yı Filistin-Ürdün yöresinde Yahudilerin baskı ve katliamından kaçan Sabiilere bir müddet sığınak olan bir yer olarak tanımlar:

...ve Yabudi yöneticilere yol olmadığı için, Haran Gaveyta, içinde Nasuralar olan şehir onu kabul eder. Onların başında kral Ardban vardı. Ve altmış bin Nasura (Sabit) yedinin işaretini terk etti ve diğer bütün ırkların tahakkümünden uzak, özgür olduğumuz bir yer olan Medye'nin tepelik bölgesine girdi (gitti). Ve onlar (orada) kült kulübeleri yaptılar. Ve bayatlarının sonuna kadar Hayat'ın çağrısı ve yüce Işık Kralı'nın gücüyle yaşadılar. Ve onlar Rabbi, yani Adonai'yi sevdiler.⁸

Bu ifadede Sabilerin atalarının Filistin-Ürdün'den göç esnasında sığındıkları bir mekan olarak gösterilen Haran Gaveyta'nın özellikleri olarak şunlar zikredilmektedir: Burası Yahudi yöneticilerin hegemonyasından/tahakkümünden

¹ Bkn. E.S. Drower, *The Secret Adam A Study of Nasoraean Gnosis*, Oxford 1960, ss.xiii-xiv; E.M. Yamauchi, *Gnostic Ethics and Mandaean Origins*, Cambridge 1970, ss.69 (dipnot: 340), 87.

² E.S. Drower, *The Secret Adam. A Study of Nasoraean Gnosis*, Oxford 1960, ss. 111-112.

³ Ginza [M. Lidzbarski, *Ginza der schatz oder das grosse Buch der Mandäer übersetzt und erklärt*, Göttingen 1925)], s. 409.

⁴ Bkn. Ginza, s. 409 (dipnot: 2).

⁵ Örneğin Drower bir seferinde Haran Gaveyta'yı Hauran ile özdeşleştirir. Bkn. Haran Gaveyta, s. 3 (dipnot: 2).

⁶ Krş. Ginza, ss. 302, 593.

⁷ Örneğin "... Ürdün'de ve Hauraran ülkesinde..." (Kolasta, [E.S. Drower, *The Canonical Prayerbook of the Mandaeans*, Leiden 1959]s. 298) ve "Bu yaşam suyu yüce Hauraran'dan gelir" (Draşya d Yahya, [M. Lidzbarski, *Das Johannesbuch der Mandaer*, Giessen 1915], s. 232) gibi ifadeler bunu göstermektedir.

⁸ Haran Gaveyta, s.3.

uzak bir yerdir ve burada Nasuralar yaşamaktadırlar. Ayrıca altmış bin Nasura “Yedi’nin İşaretini” terk etmiş ve Meyde bölgesine yerleşmişlerdir. Bu özelliklerden hareketle bahsedilen bu yerin Harran şehri olduğu düşünülebilir mi?

Doğrusu yalnızca bu özellikler dikkate alındığında –R. Macuch ve benzeri araştırmacıların belirttiği gibi- Haran Gaveyta’nın Harran şehrini ifade etmekte olduğu düşünülebilir. Zira bir şehir olarak Harran, uzun tarihinde Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerin bir türlü etkinlik kuramadığı bir yerleşim merkezi olmuştur. Yahudilik tarihte yörede Nusaybin gibi yerleşim merkezlerinde etkili oluşsa da aynı şeyi Harran için söylemek mümkün gözükmemektedir. Harran halkı, MS 13. yüzyılda Moğollarca Harran’ın yıkılışına kadar pagan geleneğine genelde bağlı kalmıştır. Şehirde İslam egemenliğinin başlamasıyla birlikte çeşitli bölgelerden şehre yerleşen Müslüman göçmenlerle birlikte şehrin demografik yapısı Müslümanlar lehine değişmiş olsa da şehrin yerli halkı arasında geleneksel paganizm varlığını sürdürmüştür. Bu nedenle olsa gerek Hıristiyan yazarlar Harran’ı Hellenopolis “putperest şehir” olarak tanımlamışlardır. Harranlılar Hıristiyan misyonerlere karşı var gücüyle direnmiş ve çok küçük bir azınlık dışında geleneksel dinlerine (yıldız-gezegen kültüne) sıkı sıkıya bağlanmayı sürdürmüşlerdir. Öyle ki MS 4. ya da 5. yüzyılda Harran’ı ziyaret eden Egeria isimli bir Hıristiyan kadın yazar, şehirde, surlar dışında ikamet eden birkaç rahip ve keşiş dışında bir tek Hıristiyan bulamadığından ve halkın tamamının putperest olduğundan yakınmaktadır.¹ Metinde geçen ve Nasuraların Yedinin İşaretini terk ettikleri vurgulanan ifade de Harranlılarla karşılaştırılma açısından ilginçtir. Burada söz konusu edilen Yedi’nin 7 gezegen olduğu aşikârdır. Ay ve güneş ile 5 gezegenden oluşan gezegen kültü Harran’da MS 13. yüzyıl ortalarına kadar oldukça yaygındır. Burada bazı kimselerin gezegen kültüründen uzak durduğu ya da bu kültürden uzaklaştığı belirtilmektedir ki bazı yazarların da değindikleri gibi bu durum Ortaçağ Harran’ındaki teolojik açıdan ortaya çıkan bir mezhepleşme hareketine işaret edebilir. Örneğin kaynaklardan anlaşıldığı kadıyla, Sabit ibn Kurra’nın yaşadığı dönemde Harranlı paganlar arasında ciddi bir teolojik ayrılı baş göstermiş ve Sabit ibn Kurra’nın da dahil olduğu bazı Harranlılar ana cemaatten ayrılarak Harran’ı terk etmişlerdir.

Haran Gaveyta’nın Harran şehri ile özdeş olabileceğine yönelik bakış açısını destekleyen bu durumların yanında, bu özdeşleşmeye olanak tanımayan çeşitli hususlar da bulunmaktadır. Kuşkusuz bunların başında Sabitlerin aynı metninde Haran Gaveyta’nın Tura d Medai ya da “dağlık Medye bölgesi” ile özdeşliğini vurgulayan şu ifade gelmektedir:

Anuş Uthra, Haran Gaveyta olarak adlandırılan Medye dağlarına gitti ve oradan Nasuraların kralı Artabanus’un torunu Şitil oğlu Bhira’yı getirdi, Bağdat’a yerleştirdi.²

Bu ifadede geçen Nasuralar oğlu Artabanus ifadesi, daha önce alıntılıdığımız pasajdaki Haran Gaveyta, içinde Nasuralar olan şehir ifadesine bir bakıma açıklık

¹ J.B. Segal, “Mesopotamian Communities from Julian to the Rise of Islam”, *PBA*, c. 41, 1955, s. 124.

² Haran Gaveyta, s.10.

getirmesi açısından ilginçtir. Zira buradan Sabilerin kendi ataları için bir tanımlama bağlamında kullandıkları Nasuralar ifadesini aynı zamanda Arsakidler için de kullanmış oldukları anlaşılmaktadır. Kuşkusuz bu kullanım, Arsakidlerin onlara sağladığı koruma ve yakınlıkla yakından ilgili olmalıdır. Diğer taraftan yine bu ifadede Haran Gaveyta ile özdeş dağlık Meyde bölgesinin Harran olamayacağı da açıktır. Civarda bir iki küçük tepe bulunmakla birlikte Harran'ın dağlık bir bölge olmadığı ve dolayısıyla Tura d Medai ifadesinin Harran'ı kast etmediği ortadadır. Tura d Medai büyük ihtimalle kuzey Mezopotamya'daki dağlık bir bölgeyi ifade etmektedir. Bu bölgenin de sonraki devirlere ait bazı Süryanca kaynaklardan Musul civarında bulunan dağlık Adiabene yöresi olduğu anlaşılmaktadır. Zira MS 8-9. yüzyıllarda yaşayan Süryani yazar Theodor bar Konai eserinde, Güney Mezopotamya'da yaşayan Sabii cemaatinin aslında Adiabene bölgesinden buraya göç eden bir grup Sabii tarafından kurulduğunu yazmaktadır.¹ Haran'ın dağlık bir bölge olduğu kanaati modern Sabi mitoslarında da işlenmektedir. Bu bağlamda Drower tarafından derlenen bir mitosta "Cebel Haran"dan bahsedilir.²

Mandenlerin/Sabilerin yerleşmiş olduğu bu yeni bölge, yani haran Gaveyta ya da Tura d Madai, o zamanlar Arsakidlerin egemenliğindeki bir yerdir ve yörede her ne kadar küçük çaplı Yahudi diasporası var olsa da hissedilir bir Yahudi etkinliği söz konusu değildir. Dolayısıyla Haran Gaveyta metninde geçen "Yahudi yöneticilere yol olmayan" yani onların hegemonyasının söz konusu olmadığı bir bölgedir. Yine metinde geçen Nasuraların Yedi'nin İşaretini terk etmesi ifadesi de Sabilerin Yahudilere yönelik algılamaları dikkate alındığında anlaşılabilir bir durumdur. Zira Sabi yaklaşımına göre Yahudiler yıldız ve gezegenlerin etkisi altında olan ve bu nedenle Sabilere karşı olan bir gruptur. Onların zulüm ve baskısından kaçarak kurtulmuş olan Sabiler Yahudilerin ve onların gerçekte efendileri olan Yedi gezegenin tahakkümünden kurtulmuşlardır. Dolayısıyla bu ifadeyi yalnızca Harran şehrinin yıldız ve gezegen kültü bağlamında düşünmemizi gerektirecek bir durum söz konusu değildir.

Harran şehrinin Sabilerin göç esnasında yerleşmiş oldukları ve orada yaşayanlarla kendilerini bir şekilde özdeşleştirdikleri bir yer olmasının karşısında olan bir diğer durum ise Sabi dinsel geleneğinin önemli bir özelliği olan gusül ibadetiyle ilişkilidir. Hz. Yahya'dan itibaren Sabii toplumunun akarsuda yapılan ibadetlere hayatî derecede önem veren bir yapıda olduğu bilinmektedir. Bu nedenle Sabiler tarih boyu hemen her zaman akarsu kenarlarında yerleşmeye özen göstermişlerdir. Harran şehrinin akarsu kenarında olmak bir yana genelde su sıkıntısı çekmekte olduğu bilinmektedir. Bu durumda bu özellikte olan bir toplumun, Harran gibi çok erken devirlerden beri su sorunu yaşayan bir yerde yerleşmiş olması mümkün görünmemektedir.

¹ R. Hespel, R. Draguet, Théodore bar Koni Livre des Scolies (recension de Séert) II. Mimré VI-XI, Louvain (1982), ss.257-59.

² E.S. Drower, The Mandaeans of Iraq and Iran. Their Cults, Customs Magic Legends and Folklore, Oxford (1937), s.258.

Harran teriminin antik döneme ait kaynaklardaki kullanımına baktığımızda özel anlamda Harran şehrini ifade eden bu terimin genel anlamda Harran'ı da içine alan bölge için kullanılmakta olduğu görülür. Harran (Harranu) Asur Babil döneminde yalnızca yıldız ve gezegen kültüne dayalı dinsel yapı açısından değil aynı zamanda siyasal açıdan da imparatorluğun kuzey bölgesinin merkezidir. Şehrin adı merkezi olduğu bölge ile adeta özdeşleşmiştir ve Harran yalnızca Harran şehrini değil bulunduğu yöreyi ifade etmektedir. Nitekim çeşitli kralların yıllıklarında Harran'a yapılan av seferlerinden ve burada ele geçirilen ölü ve canlı fillerden bahsedilir. Örneğin bir vesikada, I. Tiglat-Pileser'in yaklaşık MÖ 1100 civarında Harran ve Habur yöresinde fil avı partileri düzenlediği ve bir seferinde on erkek ve güçlü fili öldürdüğü, dört fili de canlı olarak yakaladığı anlatılmaktadır. Vesikaya göre Tiglat-Pileser, canlı yakaladığı fillerle birlikte, öldürdüğü fillerin derileriyle dişlerini de Asur'a getirmiştir.¹ Bundan başka Tiglat-Pileser'in oğlu Aşur-Bel-Kala'nın da yöreye seferler ve av partileri düzenlediği anlatılmaktadır. Bu ve benzeri referanslar Harran'ın aslında genel anlamda Harran'ın da içinde bulunduğu kuzey Mezopotamya'yı kasteden bir anlamda kullanıldığına işaret etmektedir. Bu durum dikkate alındığında Sabi kaynaklarında geçen Haran Gaveyta ifadesinin de bu bağlamda genel anlamda kuzey Mezopotamya bölgesi için kullanıldığını özel anlamda ise Medye'nin dağlık Adiabene yöresi için kullanıldığı söylenebilir.

Sabi kaynaklarında Harran şehrine ve Sabilik açısından bu şehrin rolüne herhangi açık bir referans olmadığı ve Harran'ın Sabii tarihinde herhangi bir rol oynamış olduğu/olabileceği konusunda önemli kuşku bulduğu halde, günümüz Sabilerinin adeta Harran'ı ve Harran'ın Ortaçağ'daki parlak bilim ve devlet adamlarını sahiplenmeleri kuşkusuz Harran'ın zengin mirasını paylaşmaya yöneliktir. Nitekim, Sabit gibi ünlü bilim adamlarının Sabilikle ilişkili olabileceklerine dair kimi araştırmacılarca ileri sürülen görüşler de bu doğrultudadır. Bu husus ilginç bir durumu da göstermektedir. Kimi İslami kaynakların anlattıklarına göre Ortaçağ'da Harranlı paganlar, sosyal ve siyasal konumlarını ve kazanımlarını sürdürebilmek için güney Mezopotamya'da yaşayan ve Harran yöresinde hemen hiç tanınmayan sabilerin isimlerini kullanmakta bir beis görmemişler; adeta onların o dönemde sahip oldukları sosyo-politik konumdan istifade etmişlerdir. Tarihin garip bir cilvesi olarak, benzer şekilde günümüz Sabileri de aslında kendi inanç sistemleriyle geleneklerinden oldukça farklı olmasına rağmen, Ortaçağın Harranlı parlak bilim ve devlet adamlarının mirasını sahiplenmekte ve İslam bilim ve kültür tarihinde önemli rol oynayan Sabit ibn Kura, İbrahim ibn Hilal, el-Battani ve benzeri Harran asıllı kişileri kendileri için bir övünç kaynağı olarak kullanmaktadırlar. Onların bu şekilde Harran'ı ve Harranlıları sahiplenmelerinde Hermetik din anlayışları ve pagan gelenekleri ile dikkati çeken Harranilerin Abbasiler döneminden itibaren el-Harrani es-Sabii takısını isimlerinde kullanmalarının da rolü vardır.

¹ L.W. King, *First Steps in Assyrian*, London 1898, s. 20.